

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2024 | 2. SZÁM
LXVI. ÉVFOLYAM

Csermelyi József
Gosztonyi János püspök hamis oklevele?

Fóti Miklós
A budai vilájet dunai kapudánsága a 16. században

Sz. Simon Éva
Egy határvidéki szandzsák születése – Szigetvár

Gebei Sándor
A *Pragmatica Sanctio* törvényerőre emelése
az Erdélyi Fejedelemségben

Ana Biočić
Egyház és állam a 19. századi Horvátországban

Erős Vilmos
Mályusz Elemér szellemtörténeti 19. százada

Neuspiller Ferenc
Földgáz vagy szankciók?
Az olasz–szovjet kapcsolatok a kis hidegháború idején

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, BRANKO OSTAJMER, † OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2024-es évfolyam megjelenetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

Nemzeti
Kulturális
Alap

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXVI. évfolyam, 2024. 2. szám

TANULMÁNYOK

Csermelyi József Gosztonyi János püspök hamis oklevele?	189
Fóti Miklós A budai vilájet dunai kapudánsága a 16. században	201
Sz. Simon Éva Egy határvidéki szandzsák születése – Szigetvár. Az oszmán polgári és katonai igazgatás kiépülésének logikája a szigetvári szandzsák birtokadományozásainak példáján keresztül	221
Gebei Sándor A <i>Pragmatica Sanctio</i> törvényerőre emelése az Erdélyi Fejedelemségben	243
Ana Biočić Egyház és állam a 19. századi Horvátországban	261
Erős Vilmos Történelem és filozófia. Mályusz Elemér szellem- történeti 19. százada. Forrásközlés és interpretáció	273
Neuspiller Ferenc Földgáz vagy szankciók? Az olasz–szovjet kapcsolatok a kis hidegháború idején	293
MEGEMLEKEZÉS	
Kaposi Zoltán Orosz István (1935–2024)	315

A BUDAI VILÁJET DUNAI KAPUDÁNSÁGA A 16. SZÁZADBAN

FÓTI MIKLÓS

.....
THE DANUBE CAPTAINCY OF THE VILAYET OF BUDA IN THE 16TH CENTURY

After the conquest of the territories of the Hungarian Kingdom the Ottomans immediately organized their fleets on the river Danube and its tributaries and established captaincies (*kapudanlıks*). The first and most prominent was based in Buda – the seat of the *vilayet* –, patrolling initially the entire Hungarian stretch of the Danube. Subsequently, its administration and prestige has changed. The study follows the formation and development of the Danube fleet based in Buda, and analyzes the archontological data (appointments, family ties, next positions, incomes) of its commanders (*kapudans*). It can be demonstrated that for a decade after the capture of Buda (1541), the *kapudans* were mainly the sons of the pashas. Then the prestige of the captaincy drastically declined: the commanders of the fleet were no longer family or clan members of the local upper elit (such as *beylerbeyis*, *sancakbeyis*, *defterdars* etc.) but were chosen from the ordinary *zaims*, our last *kapudan* came even from the garrison of the fortresses. During the whole period covered by this study the majority of the captains later became governors of various *sancaks* of Ottoman Hungary, thus knowing the organization of the fleets helps us to follow the lives of the provincial elit and understand their carriers.

Keywords: administration of Ottoman fleets, Danube captaincy (*kapudanlık*), Ottoman Hungary, archontology
.....

A budai vilájet első és legrangosabb kapudánsága, azaz flottaparancsnoksága volt a dunai kapudánság, mely a vízi útvonal biztonságát és zavartalan hajózhatóságát volt hivatva biztosítani. Tanulmányunkban ennek a történetét tekintjük át annak a néhány főtisztviselőnek a személyén keresztül, akiket név szerint ismerünk a 16. századból. Más tartományi közepes rangú hivatalviselőkhöz hasonlóan ezek névsora nem állítható össze olyan részletességgel – napra pontosan –, mint a szandzsákbégeké. A néhány ránk maradt központi listán – ahogy a kinevezéseket tartalmazó *tevcih defteriket* nevezi a szakirodalom – a kapudánokat nem jegyezték be önálló fejezetbe,¹ szerencsés esetben azonban egy-egy

Fóti Miklós, tudományos segédmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Turkológiai osztály. Ez a tanulmány az NKFIH – OTKA K 132475 és 132609 számú konzorcialis projekt (A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak [tapu-defter] feldolgozása. II.) keretében valósult meg.

- 1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (= BOA) Maliyeden Müdevver Defterleri (= MAD) 563. Egyáltalán nincs kapudánság fejezet. BOA Kamil Kepeci (= KK.d) 262. Bár a budai vilájet legutolsó oldalán nyitottak egy „mohácsi kapudánság” fejléces fejezetet, alá egyetlen személyt sem jegyezték be.

bég előző posztjaként kapudáni állást fedezhetünk fel. Leginkább a szandzsákbégek utáni második méltósághoz, a szandzsák katonai parancsnokaként funkcionáló aljbégekhez hasonlítható helyzetük: ők is huzamosabb ideig maradnak hivatalban, mint főnökeik, és a különböző befolyásos főtisztviselők rokonai felülreprezentáltak körükben. A kutatás célkitűzése itt nem a kinevezések hiánytalan összeállítása – ezek a javadalmazásokat naplószerűen rögzítő defterekben csak szórványosan maradtak fenn –, hanem a betekinteni a tartományi elit egy, a kutatás által eddig elhanyagolt csoportjának tevékenységébe, hátterük feltárásával, majd az adatok kiértékelésével pedig a kapudánság igazgatásának 16. századi fejleményeit felvázolni.

Nem csupán a kapudánság mint katonai alakulat kinevezett előjáróit tárgyaljuk, hanem azokat a személyeket is, akiket a hadjáratok idején a dunai flotta parancsnokaként említenek magyarországi folyószakaszon. Az ő megbízatásuk csak alkalmi volt, többnyire szandzsákbégek szemeltek ki e feladatra, mivel azonban dunai kapudánként szerepelnek a krónikákban, félreérthető lenne, miért nem tárgyalja őket a dunai flottaparancsnokokat vizsgáló tanulmány.

Szakirodalmi előzmények

Részletes tanulmány a hódoltság, valamint szélesebb környezetének folyóin fenntartott oszmán flottaparancsnokságokról nem készült, ami részben betudható a gyér forrásanyagból kinyerhető hiányos ismereteinknek. Colin Imber Szülejmán szultán flottáját bemutató írásában például Ruméliában csak három „admirálist” ismer: a budait, a mohácsit és a szávait,² ám mai tudásunk ennél jóval szélesebb. Nenad Moaćanin tanulmánya a bosnyák határvidék kapudánságait vizsgálta, azonban a címadás meglehetősen félrevezető: alapvetően a várkatonaság körébe tartozó kapudánokkal foglalkozik, akiknek semmi közük a folyami flottaparancsnokságok szervezetéhez (*kapudanlık*).³ Ennek ellenére a tanulmány elején éppen a szávai és az eszéki (valójában drávai) folyami kapudánság vezetőire hoz fel példákat. Míg az azabok agáiként feltűnő kapudánok napi zsoldban részesültek, a folyami flotta élén álló kapudánoknak ziámet-birtokaik voltak, a Duna és olykor a Tisza esetében pedig a bégi cím járt nekik megszólításként, akárcsak az aljbégeknek és a szandzsákbégeknek. A két eltérő kapudáni szervezetet jobban el kellett volna választani (Moaćanin „kisebb” és „nagyobb” kapudánok formájában különbözteti meg őket), de leginkább külön tanulmányokban vizsgálni. Hegyi Klára a hódoltsági várkatonaságot bemutató alpművében röviden, de tartalmasan összefoglalja a folyami kapudánságokra vonatkozó ismereteinket.⁴ Az általa feldolgozott zsoldlisták – érthető módon – a folyami

2 Colin H. Imber: The Navy of Suleyman the Magnificent. *Archivum Ottomanicum* 6 (1980) 275–276.

3 Nenad Moaćanin: Kapudánságok a bosnyák határvidéken a 16–18. században. *Aetas* 14 (1999) 4. sz. 51–58. A Malkocs fia Alira vonatkozó állításait cáfoltuk. Lásd Fóti Miklós: Ali szegedi szandzsákbég azonosítása, életpályája és birtoklástörténete (1567–1595). *Történelmi Szemle* 65 (2023) 353–391. Az Una menti folyami kapudánság létezését tagadó megállapítása szintén téves (lásd alább).

4 Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága*. I–III. Bp., 2007. (História Könyvtár. Kronológiák. Adattárak 9) II. (A budai vilájet várainak adattára) 101–104.

kapudánságokról nem szolgálnak adatokkal, munkájának adattári részében a várórség soraiban felbukkanó kapudánok – néhány kivételtől eltekintve – egyszerű katonák, az azabok agái. Végh Ferenc arról a balatoni flottáról írt, amelyről viszont a török defterek – egy birtokadományozási naplóbejegyzés kivételével – hallgatnak, magyar és Habsburg források alapján viszont részletes képet lehetett nyújtani.⁵ Elmondható, hogy meglehetősen szerény a szakirodalom alapján a tudásunk, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy az oszmánok a nagyobb hajózható folyókon, a Dráván,⁶ a Száván,⁷ a Murán,⁸ az Unán,⁹ a Tiszán¹⁰ és a Dunán állandó hadiflottát tartottak fenn, élükön a kapudánnal. Ezek közül a vilájet székhelyén berendezkedő budai, más néven dunai kapudánság volt a legelőkelőbb és a legtekintélyesebb. A Duna további szakaszain meghatározott távolságonként újabb kapudánságok sorakoztak (belgrádi,¹¹ ruszcsubki, vidini, nikápolyi stb.).¹²

A dunai kapudánságra és bégjeire vonatkozó ismereteinket a krónikák szórványos adatain kívül a javadalombirtokait tartalmazó török defterek vizsgálatával bővíthetjük ki: elsősorban a birtokadományozási naplókra (*ruznamçe defteri*) és a timár-defterekre (*icmal defteri*) lehetett támaszkodni, de egy-egy birtokkal kapcsolatban nevük olykor a részletes szandzsákösszeírásokban (*mufassal tahrir defteri*) is felbukkan.

- 5 Végh Ferenc: A balatoni „hadiflotta” a török korban. *Hadtörténelmi Közlemények* 129 (2016) 27–56.
- 6 Az általam ismert korai említéseiket adom meg: 1558-ban a pozsegai Bajrám bég, élve a lehetőséggel, hogy alajbégjének, Mehmednek a Dráva kapudánsága adatott, a megüresedett tisztségre fiát, Ahmedet javasolta. BOA Timar-Zeamet Ruznamçe Defterleri (= DFE RZ.d) 11. 704. Vö. ugyanezen ügyre BOA KK.d 216A. 77. A kinevezést követő parancs szerint a szendrői béget utasítják, hogy az új kapudánt hat sajkával lássa el. BOA KK.d 216A. 78.
- 7 „Az első kapudánra való utalás Gradiškából 1540 körülről származik, amikor egy bizonyos Mahmúd bég latin nyelven írott levelet küldött az akkori horvát bánoknak.” Močanin: Kapudánságok a bosnyák határvidéken, 52. A rúznámçe defterek szerint viszont csak 1553 májusában nevezték ki kapudánná Mahmúdot. „Mahmud voyvoda, kapudan-i ab-i Sava” [„Mahmúd vajda, a Száva vízének kapudánja”]. BOA DFE RZ.d 5. 857. Továbbá „Nehr-i Sava kapudanı olan Mahmud” [„a Száva folyó kapudánja Mahmúd”; 1556-ban]. BOA Mühimme Defterleri (= MD) 2. 93. No. 1320.
- 8 „Nehr-i Mura kapudanı Malkoç” [„a Mura folyó kapudánja Malkocs”; 1567-ben pécsi birtokai vannak]. BOA DFE RZ.d 25. 365. Malkocsot drávai kapudánnak nevezve haláláról adnak hírt. DFE RZ.d 25. 393. 1595-ben Díváne Szefernek, a Mura kapudánjának szintén a Dunántúlon vannak a birtokai, a szigetvári szandzsák görögglai náhijéjában. BOA BOA DFE RZ.d 168. 142. Malkocs birtoktestéről, melyen más szpáhikkal osztott lásd Sz. Simon Éva: Egy határvidéki szandzsák születése. Szigetvár. Az oszmán polgári és katonai igazgatás kiépülésének logikája a szigetvári szandzsák birtokadományozásainak példáján keresztül a *Történelmi Szemle* jelen számában.
- 9 BOA KK.d 262. 26.; Géza Dávid: The Formation of the *Sancak* of Krka (Krka) and its First *Begs*. In: *Ottomans – Crime – Jochids. Studies in Honour of Mária Ivanics*. Ed. István Zimonyi. Bp., 2020. 81–82. „Selim nehr-i Una kapudanı” [„Szelim, az Una folyó kapudánja”; 1582-ben koppányi birtokai vannak]. BOA MAD 15283. 364.
- 10 „Asyab-i Ali bey kapudanı” [„Ali kapudán bég malma”; Lippán 1554-ben]. BOA Tapu-Tahrir Defterleri (= TT.d) 292. 9.; „Ali bey kapudan-i nehr-i Tisa” [„a Tisza folyó kapudánja Ali bég”; 1556-ban]. BOA TT.d 298. 18.
- 11 Bár dunai kapudánságnak hívták ezt is, úgy tűnik, forrásaink általában megkülönböztették a budaitól, lásd „a Duna folyó kapudánsága Belgrádban” [„kapudanlık-i nehr-i Tuna der Belgrad”]. BOA KK.d 266. 8.
- 12 Rossitsa Gradeva: Shipping along the Lower Course of the Danube (End of the 17th Century). In: *The Kapudan Pasha. His Office and His Domain. Halcyon Days in Crete IV. A Symposium Held in Rethymnon, 7–9 January 2000*. Ed. Elizabeth Zachariadou. Rethymnon, 2002. 301–324. Egy 17. század végi, Ruszéhoz kötődő dunai kapudánról lásd Svetlana Ivanova: Ali Pasha. Sketches from the Life of a Kapudan Pasha on the Danube. In: uo. 325–348.

A dunai kapudánokra vonatkozó archontológiai adatok

Már Buda elfoglalását megelőzően van jónéhány olyan adatunk, mely török kapudánok és hadiflotta jelenlétét mutatják a Dunán. 1530 júniusában, amikor a Habsburgok csapatai János király ellen jöttek, az uralkodó Nándorfehérvárra küldte emberét, hogy Mümin vajdától kérjen segítséget, aki naszádosaival idesietve Esztergomig szorította vissza a támadókat. (Érdemes felfigyelni arra, hogy a szávai flottának parancsnokoló Mahmúdot is vajdának nevezték.) Ezt követően az Erdélybe távozó János király a vizek őrzésével Mümin vajdát bízta meg.¹³ Mümin 1535-ben és 1536-ban a budai flotta parancsnokaként többször fordult Ferdinánd királyhoz, magát *capitaneus nazadistarum, praefectus navalis exercitus Caesaris Turcorum* nevezve.¹⁴ Szülejmán tehát Budán tekintélyesebb hajóhadat tartott készenlétben. Istvánffy kezdetben Mümint („Numillo hajók fejedelme”, „Numillus hajón csatázó”), majd Mümint és Kászimot – a későbbi budai pasát – együtt szerepelteti a török naszádok vezetőjeként („Kásszon és Numill fő hajósfejedelmek”),¹⁵ végül 1541-ben utóbbi jelenik meg a flotta irányítójaként, amikor „Kászon, vízi erőnek s az törökök hajóinak fejedelme” a pusztán hagyott Pestet elfoglalta.¹⁶

Az állandó flottaparancsnokság létrehozására Buda elfoglalásával nyílt meg az út. Kászim hamarosan a mohácsi szandzsák élére kerül – 1542 márciusában már e minőségében terjeszti fel embereit –, s feltűnő, hogy ezzel egy időben jelenik meg Dervis, akit a szakirodalom az első Budán berendezkedő dunai kapudánnak tekint. Róla sokáig csak Sejjid Murád Siklós elfoglalását megörökítő művéből tudtunk,¹⁷ amire Markus Köhbach figyelt fel.¹⁸ Szerinte a tisztséget apja, Báli pasa hozhatta létre fia számára. Egy török zsoldlista alapján igazolni lehet, hogy Dervis 1542 februárja és áprilisa között „a Duna vizének kapudánja” (*kapudan-i ab-i Tuna*), illetve ennek variánsaként „a budai vilájet kapudánja” (*kapudan-i vilayet-i Budin*) tisztséget viselte. Így nevezte magát, amikor a szerémségi várak őrségében bekövetkezett változásokról küldött leveleket a Portára.¹⁹ Utóbbi cím arra enged következtetni, hogy Dervis kezdetben a Dunának a teljes, a budai vilájet alá tartozó szandzsákokon átfolyó szakaszát ellenőrizhette, vagy legalábbis a cím révén igényt formált rá. Ráadásul a Szerémség éppen a budai pasák háza volt ekkoriban.²⁰ Mint-

13 Szerémi György: *Magyarország romlásáról*. Bp., 1979. 248–249.

14 Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA), Türkei I. Karton 4. 1535–1539. Konv.1. 1535.I–VII., Konv. 4. 1536.I.; Gévay Antal: *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte. Gesandtschaft König Ferdinands I. an Sultan Suleiman I. 1536*. Pest, 1841. 35., 43., 47., 51., 89.

15 Istvánffy Miklós *magyarok dolgairól írt históriája*. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. 1/1–3. S. a. r., szerk. Benits Péter – Schmal Alexandra. Bp., 2001–2009. (Történelmi Források) 1/1. 286., 294., 295.

16 Istvánffy Miklós *magyarok dolgairól*, 1/2. 59.

17 *Kitab-i feth-i şikloş...* [Kézirat.] Österreichische Nationalbibliothek (= ÖNB) Hs. H. O. 47. fol. 26[27]^v.

18 Markus Köhbach: *Die Eroberung von Füleuk durch die Osmanen 1554. Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa*. Wien–Köln–Weimar, 1994. 224–225.

19 ÖNB Codices Mixti (= Mxt) 567. 118., 121., 125–127., 129. (Utóbbi két bejegyzésben Dervis *kapudan-i vilayet-i Budin*), 139–140.

20 Fóti Miklós: *Török közigazgatás kiépítése a Szerémségben és a szerémi szandzsák 16. századi bégjei*. *Belvedere Meridionale* (2024) [Előkészületben].

hogy Báli pasa éppen 1542 februárjától töltötte be a budai pasa tisztét,²¹ korábban szendrői bég volt, első intézkedései közé tartozhatott, hogy fiának biztos jövőt nyújtó tisztséget hozzon létre. Ezáltal a szerémi birtokai és a vilájet központja közötti vízi útvonal ellenőrzését is a kezében tarthatta.

Dervist az 1543-as szultáni hadjárat során már szegedi bégnek nevezték,²² így a kapudáni poszt megüresedhetett. A hadi eseményeknél úgy tűnik, hogy a részt vevő szandzsákbégekre bízta a hajóhad felügyeletét, és nem a budai kapudánra. Kátib Mehmed záim beszámolója szerint: „Mikor még Uszturgun várát ágyúzták, a Tuna vizén jött, élelmet szállító hajóknak kapudánját, a Zehrimár nevű mir-i livát, a hajók védelmezése közben egy ágyúgolyó találta Uszturgunból és vértanúvá lőn; ennél fogva a kapudáni tisztség az akkori jóltevő urunkra, a boldogult Jahja-pasaoglu Ahmed bégre bízott.”²³ Utóbbi Inebahti bégjeként vett részt a hadjáraton, majd elfoglalása után Fehérvár első bégje lett, tehát sem ő, sem pedig Zehrimár szilisztrei bég nem tekinthető állandó, budai székhelyű flottaparancsnoknak. Szinán csaus a hadjáratot leíró krónikájában Hadzsi Ali béget nevezi dunai kapudánnak, aki a Bába közelében tartózkodó fősereghez tanácskozára érkezett.²⁴ Az Esztergomnál lezajlott összetűzésekben a hadjárat minden szóba jehető szereplője feltűnik, ez alapján tisztázhatjuk a kapudánokra vonatkozó állításokat:

„... az összes, használatra nem alkalmas hajókat is Budinhoz küldte és Dervis bégnek azt a parancsot adta, hogy ott csináltasson hidat. Az tehát a megérkezett hajókat és a lerombolt régi hídból nyert faanyagot összeszedve hozzáfogott a híd csináltatásához. Továbbá *Ali bégnek, a ki a tunai hajók kapudánja vala*, ismét azt a parancsot küldte, hogy maradjon ott, ne jöjjön és a hajókra jól vigyázzon. Az tehát ott maradt és nem jött ide. Ellenben a *tulajdonképpeni tunai kapudánnak, Szinán agának*, azt parancsolta, hogy menjen Tata felé bizonyos számú ágyús hajóval s azonkívül száznál több sajkával. Zehrimár Mohammed helyett az Ajnebakhti liva bégje, Ahmed bég, neveztetvén ki az ágyúkat szállító hajók kapudánjává, ez is vele küldetett.”²⁵ [Kiemelések: F. M.]

A hajóhíd építése a kapudánok területe volt, így érthető, hogy a tisztség korábbi betöltőjét, Dervist bízta meg a feladattal. A tunai kapudánnak nevezett Ali azonos azzal a Hadzsi Alival, aki Bursza szandzsákbégjeként kapta az alkalmi feladatkört.²⁶ A Szinán

21 Gévay Antal: *A budai pasák*. Bécs, 1841. 5.

22 BOA KK.d 1765. 30a. Későbbi sorsára részletesen Dávid Géza: Az első szegedi bég, Dervis életpályája. *Aetas* 14 (1999) 4. sz. 5–18.

23 *Török történetírók*. I–III. Ford. Thúry József – Karácson Imre. Bp., 1893–1916. (Török–magyarkori Történelmi Emlékek. Második osztály. Írók) II. (1521–1566) 382.

24 Uo. II. 321.

25 Uo. II. 343.

26 „Az emírek mintaképeinek, Hádsi Ali bégnek, a buruszai liva emírének – ki Iznikli Ali cselebi néven ismeretes – legmagasabb fermánt küldött, melyben az élelmezés ügyét reá bízta, s azután ismét egy legfelsőbb kéziratot és berátot, mellyel a nevezettet az összes dunai hajók kapudánjává nevezte ki és megbízta, hogy az igazhívó hadsereg számára élelmiszereket gyűjtsön az istentől őrzött birodalomban és az említett anyagokat hajókon Belgrád várához szállítván várakozzék.” *Török történetírók*, II. 284. Vö. „Ali mirliva-i Brusa”. BOA KK.d 1765.

agának nevezett dunai kapudánál már felmerülhet, hogy ő volt Dervis utóda a tisztségben, csakhogy őt ugyanez a forrás előbb még főkincstárnoknak (*hazinedar başı*) nevezte,²⁷ és a hadjárat naplója is hasonló funkcióban említi.²⁸ Utóélete ismert, valószínűleg azonos Rüsztlem második vezér öccsével, aki 1550-től az Oszmán Birodalom kapudán pasája lett.²⁹ Szinán csaus egy helyen egyértelműen a budai flotta parancsnokának nevezte: „A diván utáni napon, amely vasárnap volt, a buduni kapudán, Szinán aga is megérkezett a szultáni hajóhaddal, mely összesen 107 hajóból állott.”³⁰ Szinánt ezért felvettem a listámra, de némi fenntartásom van a történetíró szavai tekintetében, mert a hadjárat naplója nem ebben a tisztségben említi.

Dervis közvetlen utódát illetően tehát van némi bizonytalanság, de úgy gondoljuk, hogy apja 1543 májusában bekövetkezett halála után – és a hadjárat befejeztével – az új budai pasa, Jahjapasazáde Mehmed mindenképp valamelyik emberével tölthette be a tiszteket. Talán ő lehetett az a Musztafa bég, korábban kapudán, aki Gyöngyös javadalomélvezője volt, valamikor 1546 decembere előtt, mert ekkor a mezőváros szultáni házs-birtokká vált.³¹ Mindenesetre, amikor 1545-ben arról rendelkezett a Porta, hogy a szendrői bég a Budán öntendő ágyúkhöz küldje el a szükséges anyagokat, akkor a budai beglerbéget arra utasították, hogy a dunai kapudán – akárki volt is ekkor a tisztség betöltője – gondoskodjon a szállításhoz elegendő sajkáról.³²

1546-tól bő négy éven át Derja béget nevezik meg kútfőink a hajóhad parancsnokaként. A budai szandzsákban számos birtokkal rendelkezett, teljes nevét e szandzsák timár-deftere őrizte meg, amit Káldy-Nagy Gyula Derja bin Lokmannak olvasott ki.³³ Röviden ki kell térnünk az olvasattal kapcsolatos problémára. Káldy-Nagy jogosan nevezte Lokmannak az apját, mert az írnok itt valami ehhez hasonlót írt le, csakhogy más forrshelyekből az derül ki, hogy a kancelláriában tévesen írták le a számukra is szokatlan nevet, feleslegesen összekötve az első két betűt. Egy 1542-ből származó rúznámcese defterben Derja apja neve jól olvashatóan Ihtimán.³⁴ Fia ekkor még Aladzsa hiszári [Krusevác, Szerbia] záim volt, azonban vitézi érdemei világosan hódoltsági tettekkel utalnak („Esztergom előtt lezajlott csata”, „nyelvek fogásában élen járt”, „a nemicse katonák táborában vitéz-

27 Török történetírók, II. 290.

28 BOA KK.d 1765. 21.

29 Dávid Géza: *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Bp., 1982. 79.

30 Török történetírók, II. 332.

31 Fekete Lajos: *Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába*. Bp., 1926. (A Magyar Királyi Országos Levéltár Kiadványai) 8. No. 4. „Gyöngyös 1546. december 1-én lett szultáni tulajdon, addig a (dunai) kapudán, Musztafa bég kiutalási okmányán szerepelt.” Dávid Géza: *Pasák és bégék uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*. Bp., 2005. 224.

32 Dávid Géza – Fodor Pál: *„Az ország ügye mindenképp előtérbe való”. A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)*. Bp., 2005. (História Könyvtár. Okmánytárak 1) 6.

33 Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai*. Bp., 1985. passim; BOA TT.d 1044. 14.

34 Egyetlen más adatom van erre a ritka névre: 1551 októberében egy erdélyi vilájet alá sorolt igény-szandzsák (Csajla és Dodos) kormányzóját Mahmúd bég veled Ihtimánnak hívták. Akár Derjá testvére is lehet, ezért hívtuk fel rá a figyelmet. BOA Bab-1 Asafı, Ruus Kalemi defterleri (= A.RSK.d) 1453. 76. A szandzsák neve Cella és Tótvárad nevét rejtheti. Feridun Emecen: *Ottoman Politics in the Reign of Sultan Süleyman*. In: *The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566)*. Ed. Pál Fodor. Leiden–Boston–Bp., 2019. 17.

kedett”). Ziámetje ekkor 80 037 akcsét tett ki.³⁵ A budai szandzsák 1546-os timár-defterében 91 000 akcsés ziámet-birtokát részletezik, mely 34 birtokból állt.³⁶ Aladzsa hiszári ziámetjét cserélhette le a budai birtoktestre, az eltelt évek jövedelememeléseinek beszámításával. Az így létrejött budai ziámet ezután huzamosabb időn át a kapudának javadalalmazását szolgálta. A perzsa Derja [tenger] név igen ritkának számít, ekkor a török méltóságok között egyetlen Derjáról tudunk a hódoltságban. Felvetődik, hogy őt kereshetjük annak a perzsa klikknek egyik tagjában, akiről Istvánffy tudósított: „Az öt esztendővel azelőtt az perzsiai Tahmassus [Tahmaszp] királytól, Sophi Ismael fiától, kinek húga férnél nála vala, kigondolt vétekben részes társaival: Camberrel, Deriellel, Memhethammal és Veligiánnal (kik mindenik az keresztyének fegyveritől szerencsétlenül ez világból kivégzettenek) Szulimánhoz szökött, és az perzsák ellen való hadakozásnak indítója és készítője vala.”³⁷ A csoport többi tagja mind befolyásos szandzsákbébként ismert a hódoltságból, egyedül Deriel sorsa volt eddig ismeretlen. Az, hogy 1542-ben igen szépnek mondható 80 000 akcsés javadalommal bírt, ráadásul úgy, hogy az ehhez kapcsolódó tisztségéről hallgat a defter, erősíti gyanúnkat, hogy a perzsa sahot eláruló klikk tagjáról gondoskodott az udvar ily módon.

1550. augusztus 13-án³⁸ Derja bég, a „Duna folyó korábbi kapudánja” a frissen felállított koppányi szandzsákot kapta meg,³⁹ amit aztán további szandzsákok követtek. Dervishez hasonlóan a kapudáni tisztség ugródeszkának bizonyult a kormányzói tisztségre, bár hozzátehetjük, hogy szerény javadalommal járt a koppányi hász: mindössze 200 000 akcsét juttattak neki. Éppen Dervis volt az, aki a mohácsi szandzsákból leválasztandó új szandzsák felállítását javasolta,⁴⁰ és jó viszonyban lehetett utódjával a kapudáni tisztségben. Dervis kormányzói pályáját végigkíséri, hogy apja, Báli pasa embereit támogatta.⁴¹ Derja esetében sem fér kétség ahhoz, hogy a klán kötelékébe tartozott és Dervis állhatott előléptetése mögött.

A koppányi szandzsák felállítását elrendelő utasítás mellé jegyezték be, hogy a megüresedett kapudáni tisztségre egy pozsegai záimot, Murád bég fia Mehmedet nevezték ki,⁴² aki 1552 szeptemberéig ugyanazt a ziámetet birtokolta mind a 34 elemmel, amit előde.⁴³ Ezek túlnyomó többsége a pesti náhijében volt, láthatóan a kapudánság a budai vilájet központjához kötődött. Bár a Murád név meglehetősen elterjedtnek számított, a kérdéses időszak főméltóságai között csak a hódoltsági végvidék egyik régi harcosa, a pozsegai

35 BOA MAD 34. 699.

36 BOA TT.d 1044. 14.

37 Istvánffy Miklós *magyarok dolgairól*, I/2. 60., 210.; Dávid Géza: Arcképcsarnok-törödek a török korból. A hódoltság néhány jelentősebb oszmán családja és egyénisége. In: „A magyar múltat kutatni, írni és láttatni – ez által szolgálni a hazát.” *Tisztelgő kötet J. Újváry Zsuzsanna 25. Pázmányos oktatói éve előtt*. Szerk. Bíró Bence – Miski Péter – Törtei Renáta. Bp.–Piliscsaba, 2020. 130.

38 BOA KK.d 209. 88.

39 BOA A.RSK.d 1452.74.

40 BOA KK.d 209. 88.

41 Még tizenhét évvel Báli pasa halála után is apja egykori embereinek juttatott timárokat. BOA MD 4. 170. No. 1764.

42 BOA KK.d 209. 88.

43 Österreichische Staatsarchiv (= ÖStA) Krafft 284. [303. kép.]

szandzsák 1541 ősztől hivatalban lévő vezetője Murád jöhet számításba.⁴⁴ A neves kormányzó, aki még 1545-ben elhunyt, a klisszai szandzsákhhoz kötődött szorosán, *vakfot* (kegyes alapítványt) hozott létre a klisszai várban, csiflikjét pedig 1550 körül fiai, Arszlán és Mehmed – a későbbi kapudán – birtokolták.⁴⁵ Mehmed esetében kútfőink egyértelműen fogalmaznak arról, hogy megillette a bégi cím. Kitüntette magát az 1552. augusztus 9-i palásti ütközetben, melynek során Erasmus von Teuffel (a török forrásokban Ördög Mátyás) győri főkapitány serege döntő vereséget szenvedett Ali budai pasa seregétől.⁴⁶ A zarbuzának (ágyúfajta) kezelésével Mehmed budai kapudán foglalkozott a Porta igen nagy megelégedésére.⁴⁷ A palásti csatában való helytállásáért emelkedhetett szandzsákbégi rangra: 1554 novemberéig koppányi bégeként (éppen úgy, mint Derja esetében), utána szerémiként találkozunk vele.⁴⁸

Tőle egy másik Mehmed vette át a kapudáni ziámetet: a kinevezés szerint Báli pasa fia Mehmednek hívták az új parancsnokot,⁴⁹ vagyis a korábbi kapudán, Dervis egyik testvére lépett színre. Katonai karrierje csak 1542-ben kezdődött, ekkor kapott kezdő timár-birtokot a szendrői szandzsákban, ahol egyébként testvérei is ziámetet birtokoltak.⁵⁰ Ezt igen gyors karrier követhette – apjának köszönhetően –, sajnos ennek részleteit nem ismerjük.

1554. augusztus 19-én Tojgún pasa fia Ahmed kapudáni kinevezéséről értesülünk, s a forrás azt is elárulja, hogy elődje, Mehmed ugyanekkor budai defter kethüda lett.⁵¹ Ismét egy budai pasa fia tölti be a tiszteket, apja pedig ugyanúgy szendrői bég volt korábban, mint Báli pasa. Javadalma kijelölésénél némi tanácsstalanság támadt a kancelláriában: előbb Ahmednek átadták elődje már ismertetett 91 000 akcsés birtokát (valójában 80 190 akcsés részét), cserébe ő egy kösztendili [Bulgária] birtokot ad le. Nehezen követhető okból, ezután újra bejegyezték Ahmed kinevezését, de a birtok tekintetében úgy változtatták meg az eredeti elképzelést, hogy a kapudáni ziámetnek csak a felét kapja meg elődjétől, viszont a kösztendili birtokát, ami 35 131 akcsét ért, egyelőre megtarthatta.⁵² Fizetése így lénye-

44 Dávid-Fodor: *Az ország ügye*, 242.; BOA MAD 34. 678–679.

45 BOA TT.d 440. 14–15., 195. Murád szakértője lehetett a kegyes alapítványoknak, mivel amikor még a Boszniában hírnevet szerzett Hüszrev bég kethüdájaként szolgált, Hüszrev őt bízta meg alapítványai igazgatásával. Fehim Dž. Spaho – Ahmed S. Aličić: *Opširni popis kliškog sandžaka iz 1550. godine*. Sarajevo, 2007. X.

46 Korábban a szakirodalom kétnapos csatát feltételezett, augusztus 10–11-én. Ali budai pasa jelentéséből egyértelműen kiténik, hogy augusztus 9-én volt a csata, másnap pihentek, és 11-én visszavonultak. Dávid-Fodor: *Az ország ügye*, 613–617.

47 Uo. 616.

48 BOA A.RSK.d 1453. 44.

49 ÖStA Krafft 284. [303. kép.]

50 MAD 34. 628b.; Fóti Miklós: Szeged 16. századi szandzsákbégjei. *Aetas* 38 (2023) 4. sz. 7. 17. j., 13. 77. j.

51 „ziámet-i Ahmed bey bin Toygun paşa kapudán-i Tuna an tahvil-i Mehmed bey ki kethüda-i defter-i vilayet-i Budun şüid” ÖStA Krafft 284. [480. kép.]

52 1555 elején viszont a budai beglerbég írt a ruméliai kollégájának, hogy Ahmed kapudán kösztendili ziámetje megüresedett. BOA MD 1. 205. No. 1173. Ebből arra következtethetünk, hogy a kieső bulgáriai bevételt a budai szandzsákban vagy környékén pótolhatták.

gében ugyanannyi, mint a korábbi kapudánoké. Tojgún pasa fia 1559-ben budai defter kethüdá lesz, a tisztet pedig éppen az előbbi Mehmedtől veszi át.⁵³

A budai szandzsák 1559-ben elkészült timár-deftere is megerősíti,⁵⁴ hogy ekkor Báli pasa fia Mehmed ismét dunai kapudánként tevékenykedett,⁵⁵ amiből az következik, hogy Tojgún leváltásakor a szandzsákbégi kinevezésekből jól ismert rotációval kicserélték a defter kethüdái és a kapudáni poszton állókat. Az évek során záimetje átalakult, bár nem sokkal ért többet, 92 124 akcsét, kevesebb birtokból állt, és távolabbi, például kecskeméti, füleki falvakkal gazdagodott. Mehmed tehát visszatért korábbi posztjára, s e minőségében találkozunk nevével a budai szandzsák birtokosai között: „A nagy sziget és a kis szigetek a Duna folyón a Gellérthegygel szemben; 3 darab. Mivel az említett szigetek elhagyottak voltak, tapuba adásuk jogos; Mehmed bég a dunai flotta kapudánja a tapuilletéket róluk megfizette, így az új szultáni defterben azok a nevére írtak.”⁵⁶ A budai szandzsák összeíróját ekkor történetesen Dervisnek hívták, vagyis Mehmed a testvérétől első kézből tájékozódhatott, mely elhagyott birtokokra csaphat le.⁵⁷ Ezek közül egy malom tulajdonviszonyainak alakulását rögzítő bejegyzést emelnénk ki: „Balázi János malma a nevezett falu [Gyarmat falu, váci náhije] közelében, 2 kerekű. Mivel a nevezett malom kincstári, kincstárinak írássék. Mivel a nevezett [Balázi János] fellázadt és az ellenség földjére menekült, hosszú ideje üresen és elhagyottan maradt, így a kincstár számára hasznosabbnak látszott eladatása. Ezért a kegyes emírek büszkeségének, Mehmed bégnek – növekedjék dicsősége –, a Duna folyó kapudánjának, aki a jól védett Budán lakik, 1500 akcséért eladatott...”⁵⁸ Bár nem ér váratlanul, hogy a kapudánok Budán laknak, az elsődleges kútfő megerősítése mégis fontos visszaigazolás, különösen hogy a későbbiekben a javadalomnak a vilájet központjához kötődése megszűnik.

Mehmed ugyanúgy ugródeszkanak tekinthette kapudáni pozícióját a szandzsákbég-ség felé, mint elődei, és a kedvező lehetőségre sem kellett sokáig várnia: 1561. március 31-én Szécsény kormányzójává nevezték ki, a szécsényi Mahmúd bégnek pedig Mohácsot utalták ki.⁵⁹ Erősen gyanítható, hogy ez a Mahmúd szintén Báli pasa fia volt,⁶⁰ vagyis test-

- 53 ÖStA Krafft 284. [905. kép.] Később ő is különböző szandzsákok élén áll. 1560–1573: Vize, Csirmen (BOA MD 4. 174. No. 1815.), Lippa, Hatvan, Csanád, Pankota (BOA MAD 563. passim).
- 54 A kezdődoldalán szereplő információk szerint 1559 decemberében osztotta ki a budai és a nógrádi javadalmakat Dervis bég, aki ekkor szegedi bég volt. A Portának történő átadás időpontjaként 1560 novemberét adták meg. BOA TT.d 329.
- 55 BOA TT.d 329. 18. Ebben a defterben egyébként záimként bukkan fel egy korábbi kapudánunk, Derjá bég fia, Kászim. BOA TT.d 329. 21.
- 56 Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Bp., 1977. (Pest Megye Múltjából 3) 41., 96., 121–122.
- 57 Különböző bevételek elszámolásánál olvashatjuk: „Dervis bég szegedi szandzsákbég és emín, budai, hatvani, szécsényi és fileki összeíró [...] Mehmed kapudántól, aki az említett emír testvére...” [„an tahvil-i Derviş bey mir liva-i Segedin muharrir-i Paşa ve Hatvan ve Siçan ve Filek emin (...) an yed-i Mehmed bey kapudan birader-i mir-i müşarileyh...”] *Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550–1580. Türkischer Text*. Hrsg. Lajos Fekete – Gyula Káldy-Nagy. Bp., 1962. 575.
- 58 Káldy-Nagy: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*, 258.
- 59 „Liva-i Seçen Tuna kapudani olan Mehmede” BOA MD 4. 200. No. 2085.
- 60 Istvánffy ugyanis Jahioglunak – a Jahja klánhoz tartozónak – nevezte. *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól*, I/2. 321. Mahmúdot és fiát defterek is e jelzővel illették, ezt itt nem mutatjuk be, tekintettel arra, hogy külön tanulmány készül a család ezen ágáról.

vérek szándékoztak helyet cserélni. Bár elsőre úgy tűnik, hogy minden rendben van a bégcsere körül, nem túl feltűnően a két kinevezést az írnök áthúzta, a Mohács szót pedig Szekcső várára javította, majd egész halványan és nehezen olvashatóan azt vezette be a köztes helyre, hogy „a budai pasa levelet küldött, miszerint az említett vár [Szekcső] független szandzsák lett, ezért Báli fia Mehmed budai kapudánnak adatott 200 000 akcséval”.⁶¹ Voltak kétségeim, hogy vajon tényleg érvénytelenítették a kérdéses kinevezéseket és Szekcsőre helyezték a pasa fiát, azonban a szegedi szandzsák 1561-es timár-deftere elosztatja kétségeinket. Szeged kormányzója ekkor éppen Dervis bég. Az ő házait követi egy hász-rész bácsi és zombori birtokból, melyeket Szekcső bégje Mehmed birtokolt.⁶² Dervis ismét színre lépett és egyengethette testvére útját.

1560-ban a dunai kapudán által ellenőrzött folyószakasszal kapcsolatban változás állt be. A mohácsi szandzsákbég azt javasolta a Portának, hogy

„... mivel Mohács közelében a Dunán nagy szigetek vannak, amelyeken szüntelenül mozgolódik az ellenség, s ezek Budától jelentékeny távolságra vannak, az ottani kapudán nem képes ezeket a szigeteket ellenőrizni. Ha azonban a Porta ide katonaságot helyezne, és élükre független kapudánnak neveznék ki az elhunyt Ali pasa kethüdáját, Kászimot,⁶³ aki a Mohácsi szandzsákban 31 500 akcsés ziámetet birtokol, akkor nemcsak a birodalmat védené meg az ellenségtől, de még arra is kötelezettséget vállalna, hogy az esetlegesen kárt szenvedett hajóknak kárpótlást fizessen.”⁶⁴

Bár a budai kapudánt lényegesen tehermentesítette az új parancsnokság felállítása, hatalma és befolyása egyúttal csökkent. A közigazgatási átszervezések mögött a tartományi elit egyes csoportjainak küzdelme húzódnak meg.

A nógrádi szandzsák 1562-es timár-defterének egy utólagos, 1567-es keltezésű bejegyzésében Ahmed nógrádi béget volt kapudánnak neveztek.⁶⁵ Ugyaninnen ismerjük két testvérét, Píri agát és Ferhádót. Utóbbit jegyezzük meg, később találkozunk vele. Píri agára 1580-ban „kapudán Ahmed bég testvére”-ként (*birader-i kapudan Ahmed bey*) hivatkoztak, amikor annak az Acsa falunak a haszonélvezője volt, amelyet 1546-ban éppen Derja bég bírt,⁶⁶ s úgy tűnik, hosszú időn át a kapudáni ziámet részét képezte. Ahmed valamikor

61 „Kale'-i Sekçuy: [...] Budun beylerbeyi mektub gönderüb kale-i mezkur müstakil sancak olub Budun kapudanı Balinin oğlu Mehmede [...] buyurıldı ikiyüz bin ile.”

62 BOA TT.d 333. 8. 108 000 akcse jövedelme származott a szegedi hászból, a többi nyilván más szandzsákokból szedegethették össze.

63 Sz. Simon Éva – Fóti Miklós: Kászim kethüdá, a kormányzat embere. *Korall* (2024) 29–50.

64 Dávid Géza – Fodor Pál: „Ez az ügy fölöttébb fontos”. *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565)*. Bp., 2009. (História Könyvtár. Okmánytárak 6) 107.; BOA MD 4. 928.

65 *Magyarországi török kincstári defterek*. I–II. Ford. Lászlófalvi Velics Antal, s. a. r. Kammerer Ernő. Bp., 1886–1900. II. (1540–1639) 134. A Velics által közölt defter nem azonos a BOA tulajdonában lévő, 1562-es nógrádi idzsmállal (TT.d 345). Bár a birtokosok és javadalmaik megegyeznek, előbbiben a javadalmak birtoklásában bekövetkezett változásokat utólagos bejegyzésekben rögzítették. A defter így az 1562-es timár budai másodpéldánya (ügynevezett tartományi idzsmál) lehetett, amit a következő években naprakészen tartottak. Velics idején eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának példánya volt, későbbi sorsa ismeretlen.

66 BOA TT.d 590. 11.; Káldy-Nagy: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai*, 57.

dunai kapudán lehetett, majd e birtokrészt testvéreire ruházta át. Nincs olyan tényező, ami felvetné, hogy azonos lenne Tojgún pasa fiával.

Nem csupán a nagy távolságok tették szükségessé az újabb flottaparancsnokság felállítását. 1565-ben komoly vádakkal illettek egy dunai kapudánt: Veli janicsár hajóira a Kralbagcseszi [király kertje] nevű azonosítatlan helyen haramiák törtek. E vidéknek a védelme a dunai kapudán feladata lenne, de ezt nem látja el, csak a saját dolgaival van elfoglalva, védelmi pénzt szed jogtalanul az utazóktól és még kicsapongó életet is él – hangzott a vád. A szendrői bég, valamint a budai és pesti kádi kapta a feladatot, hogy vizsgálja ki az ügyet.⁶⁷ Utóbbiak miatt gondolhatjuk, hogy a budai, és nem a mohácsi kapudánról van szó.

1566-ban a szigetvári hadjárat előkészületeivel kapcsolatban gyakran bukkan fel szultáni parancsokban Ali dunai kapudán neve, aki Kodzsa-ili bégje volt.⁶⁸ A Márvány-tenger keleti vidékén fekvő altartomány kormányzójaként a hadművelet során a dunai flotta irányítását bízták rá.⁶⁹ A hadsereg szükségleteit alkotó gabona, fegyverek és lőszer szállítása, illetve a zimonyi híd építőanyagainak előteremtése volt a feladata. Pecsevi viszont Karli-ili (Aetolia-Acarmania) szandzsákbégjéről, a Málta ostrománál hírnevet szerzett Ali Portukról állítja, hogy a hadjáraton a dunai flotta basbúgjának (vezetőjének) nevezték ki, és a Dráván átvezető híd verését parancsolták meg neki.⁷⁰ Ali kapudán személyét tisztázza Mehmed bin Mehmed er-Rúmi 17. századi műve, a *Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr*, ami a Szigetvár környékét megszálló csapatok vezetői között Kodzsa-ili szandzsákbégjét említi, aki nem más, mint Ali Portuk.⁷¹ Tevékenysége a hozzá intézett parancsok alapján leginkább Belgrádhhoz kapcsolódott, amiből világosan látszik, hogy itt nem a budai székhelyű kapudánságról, hanem a tengerparti szandzsákban gyakorlatot szerzett bég alkalmi megbízásáról lehet szó. Éppen ezért Alit nem vettem fel a listámra, az eset ugyanakkor rávilágít arra, hogy tengeri kapudánokat is alkalmazott az udvar folyókon, főleg a hadjáratok idején.

Ali Portuk az ostrom során meghalt, ezért nem nevezhető ellentmondásnak, hogy egy másik alkalmi jellegű dunai kapudán is feltűnt a szigetvári eseményekkel kapcsolatban: Ohri bégje Mehmedre bízták a dunai flottát („... Ohri bégjeként a szigetvári hadjáraton a Dunán felvonuló hajók kapudánja Mehmed bég...”)[„... Ohri beyi olub Sigetvar seferinde Tuna üzerinde müür eden gemilere kapudan olan Mehmed beyin...”].⁷² Ezt a Mehmedet 1566. december 10-én a Szerémségbe nevezték ki kormányzónak,⁷³ új posztja

67 Dávid-Fodor: *Ez az ügy*, 267–268.

68 BOA MD 5. No. 1788., 1794., 1796., 1805., 1911.

69 Imbernek is feltűnt, hogy Kodzsaili szandzsákbégjét 1565–1566 során különböző flották élére nevezték ki Egyiptomtól Szigetvárig. Colin H. Imber: *The Navy of Suleyman the Magnificent. Archivum Ottomanicum* 6 (1980) 260.

70 Peçevi İbrahim Efendi: *Peçevi Tarihi*. I–II. [Ed. Bekir Sitki Baykal.] Ankara, 1981–1999. I. 292.

71 Abdurrahman Sağırlı: *Mehmed b. Mehmed er-Rûmî(Edirneli)'nin Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr'ı ve Târîh-i Âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri)*. İstanbul, 2000. [Doktori disszertáció] 250.

72 ÖNB Mxt 571. [1143. kép] – kethüdájának teszkeréjében térnek ki a bég kapudáni múltjára.

73 BOA MAD 563. 51.

jutalom lehetett a helyállásáért. Meglehetősen hosszán, három éven át állomásozott a Szerémségben, utána Zvornikba helyezték át.⁷⁴

1568-ban egy birtokrész átruházásánál értesülünk arról, hogy „Mehmed, aki Halil bég fia, korábban budai kapudán”, javadalmainak hiánya és jövedelememelései okán a vidini szandzsákban kap öt falut, egyenesen apjától, Halil bégtől.⁷⁵ Utódjának kinevezéséből ismert, hogy 1567. július 7-ig töltötte be a tisztelet, amikor is rossz szemeire hivatkozva már nem tudta ellátni feladatát, és lemondott.⁷⁶ A temesvári szandzsák timár-defterében szintén egy Mehmed bég zámetjét jegyezték be 33 606 akcse értékben, aki korábban dunai kapudán volt.⁷⁷ Ez a Mehmed azért temesvári záim, mivel apja, Halil bég többek között temesvári szandzsákbég is volt, és fiait itt juttatta javadalomhoz. A defter datálatlan, de nyilván az 1566–1567-es keltezésű temesvári szandzsákösszeírást követően készült el. (Ezenkívül Dzsáfer pasának hívják benne a tartomány beglerbégiét, akinek 1568. március 20-i kinevezését ismerjük.)⁷⁸ Adódik a kérdés, hogy azonos-e a szigetvári hadjárattal kapcsolatban előbb tárgyalt Mehmeddel. Mivel Ohri bégje kormányzói karriert futott be, tehát házsai voltak, addig Halil fia Mehmed 1589-ig igazolhatóan a temesvári zámetje részeként megismert falvakat bírta,⁷⁹ így két különböző személyről van szó.

Mehmedet már volt dunai kapudánnak nevezték egy tezerében (javadalomkiutalási feljegyzés) 1568 végén, melyben bár hiányát rendezték, új birtoka így is csak 57 014 akcséra jött ki.⁸⁰ A birtoktest tartalmazza a temesvári szandzsákban kapudánként bírt 33 606 akcsés zámetet, ugyanazon településekkel, tehát kétségkívül azonos a temesvári timár-defterben szereplő személlyel. Ehhez adtak hozzá egy vidini részt, mely éppen öt faluból áll, vagyis ezeket kaphatta apjától, Haliltól, mint fentebb említettük. Így már a teljes kapudáni zámet értékét megismertük, de az 57 014 akcsés fizetés elmarad a pasa-fiak bevételétől.

Az új dunai kapudán, Ferruh kinevezésére – mint elődje kapcsán már említettük – 1567 nyarán került sor. Ő pozsegai záim volt, így az egész zámetje a pozsegai szandzsákban, jórészt a hermani náhijében található, 34 527 akcse értékben. Ferruh jövedelememeléseit azzal indokolják, hogy a komáromi végeken egy palánk elfoglalásánál tüntette ki magát, majd a szigetvári hadjáratban és Buda védelmében vett részt. A birtoktestnek egy részét az egykori drávai kapudán fiával, Abdurrahman bin Mehmeddel közösen (*ber vechi istirak*) birtokolta.⁸¹ Kezdetben valószínűleg nem tudtak neki megfelelő zámetet kiutalni,

74 BOA MAD 563. 47.

75 BOA A.RSK.d 1459. 10.

76 BOA DFE RZ.d 25. 495.

77 BOA TT.d 552. 14.

78 BOA MAD 563. 60.

79 BOA DFE RZ.d 114. 4. Ekkor mond le temesvári zámetjéről. A gyulai szandzsákban számos malom birtokosa volt, itt a visszavonult béget Pír [öreg] Mehmed bég bin Halil bégnek nevezték. Káldy-Nagy Gyula: *A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Békéscsaba, 1982. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból) 275., 291.

80 BOA DFE RZ.d 25. 689.

81 Így a birtokai között említett „Mehmed kapudán rétje”, illetve „Mehmed kapudán csiftlikje” semmilyen formában nem kapcsolódik a dunai kapudánokhoz, hanem Abdurrahmán apja, a drávai kapudán nevét viselték. 1558 elején utaltak ki egy timárt Abdurrahmának, akire már akkor is „a Dráva folyó kapudánja Mehmed fia” formában hivatkoztak. BOA DFE RZ.d 11. 630. Eszéken 1565-ben „Mehmed kapudán mecse-

ez állhatott a pozsegai birtok megtartása és javadalmának a drávai kapudán fiával való megosztása mögött.

A szegedi szandzsák 1570 tájára datálható timár-defterében Ferruh kapudánnak már a zombori náhijében van egy 35 245 akcse értékű ziámetje, vagyis birtokainak kérdését részben rendezték, de úgy, hogy az új birtok fekvése és összege is meglepő. Az alacsony bevétel miatt vagy jelentős hiánya volt (mint azt Halil bég fiánál is láttuk), vagy valamilyen egyéb jövedelemforrást juttattak neki. Ziámetjét feltűnően gondosan válogatták össze, a birtoktest minden eleme ugyanis Küllöd városa környékén található, és nem szét-szórva a szandzsák hatalmas területén. Maga Küllöd a Duna és a fontos dunántúli átkelő, a batinai [kiskőszegi] rév közvetlen közelében fekszik. Valószínű, hogy tudatosan választották ki számára a birtokot, remélve, hogy ezzel a terület biztonságát garantálhatják. 1559-ben Horvát Márk szigetvári kapitány emberei egy éjjel itt keltek át a Dunán, és ütöttek rajta Zombor elővárosán. Ekkor Ferruh vojvoda vette fel velük a harcot, aki Dervis szegedi bég embere volt.⁸² A név egyezése talán nem véletlen, korábbi hőstette helyszínén jelölték ki a kapudáni ziámetet. Érvelhetnénk amellett, hogy a Mohácsi-sziget déli csücskénél fekvő zombori birtoktest miatt Ferruh valójában mohácsi kapudán volt, ezt azonban cáfolja a drávai kapudánnal való bonyolult birtokmegosztását tárgyaló irat, amelyben budai kapudánnak hívták (*Budun kapudanı*),⁸³ de az a tény is, hogy Halil bég fiától vette át a tisztséget, akit szintén budai kapudánnak neveztek. Napra pontosan meg tudjuk mondani, meddig irányította a hajóhadat: 1571. november 4-én a szécsényi szandzsák kormányzójává nevezték ki, 240 010 akcsényi hásszal.⁸⁴

1577 májusában Buda kapudánja, Ferhád levelet küldött a Portára, melyben visszaélésekről számolt be: miközben ő embereivel minden évben felállítja a Buda és Pest közti hidat, télen a hajókat a partra vontatja, és ha szükséges, kijavíttatja, a híd emínjei azonban visszaélve hatalmukkal ilyenkor is átkelési pénzt követelnek.⁸⁵ Ez a Ferhád már ismerős számunkra a nógrádi szandzsákból, testvére, Ahmed bég szintén kapudán volt, 1562-ben pedig ő a szandzsák bégje. Az adat ismét arra világít rá, hogy a kapudáni tisztség meglehetősen szűk elit kezében cserélt gazdát. Ferhádöt 1580-ban a budai szandzsák timár-defterében Hartján, Tápiószentmárton, Szabadszállás és Bia haszonélvezőjeként

tének városnegyedé”-t írták össze, így a drávai kapudánság valószínűleg Eszékhez kötődhetett. BOA TT.d 351. 549.

82 BOA MD 3. No. 118. 1561–1562-ben Ferruhot („Feró vajda”) számos magyar levél említi mint török foglyot Kanizsán. Őze Sándor: *500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562.* I–II. Bp., 1996. II. 226., 280., 295., 302., 332–334. (Itt Dervis szegedi bég kethüdájának nevezik.), 346., 350. 1546-ban és 1552-ben még a simontornyai szandzsák anyavári náhijében voltak csiftlikjei, ekkor is Dervis emberének nevezték. Dávid: *A simontornyai szandzsák*, 264., 267., 272.

83 [Abdurrahman b. Mehmed] „12 519 akcelik hissesi Budun kapudanı olan Ferruh ifrazındandır” [„12 519 akcsényi része a budai kapudán Ferruh leválasztott birtokrészeiből származik”]. BOA DFE RZ.d 25. 511. Ráadásul a mohácsi kapudán nevét is ismerjük 1570-ből, a szekcsői szandzsák timár-defteréből: „Hasan kapudanı-i Mohaç”. BOA TT.d 505. 72b.

84 BOA MAD 563. 54.

85 BOA MD 30. 245. No 576.

jegyzték be („Ferahád volt kapudán” formában) egyszerű záímet-birtokosként, még bégnek sem szólították.⁸⁶

1584 júliusában állították ki a tezkerejét egy újabb Mehmednek, aki a zborniki muharrirként (a szandzsák összeírója) tevékenykedő Iszkender bég fia volt. Azt is hozzáfűzték, hogy „kapudán lett”. Záímetje ezúttal egészen délen a szerémi szandzsákban van, a grigorofcsai [szentgergelyi], zimonyi, iloki náhijékban 42 500 akcse értékben válogattak össze birtokokat.⁸⁷ Folyami kapudánnak tekinthető, de nem a budai székhelyű dunai parancsnokságról van szó – mint azt Velics állította⁸⁸ –, hanem egy meg nem nevezett déli-ről. Az irat szerint

„... a Duna folyóig terjedően sok hegy és derbend [őrzött hágó] van, a négy égtájra vezető utak ellenőrzésével a vidék őrzése és megóvása [...] érdekében Bosznia bégie Ferhád⁸⁹ jelentette, hogy kapudán szükséges [...] ezért a nemes parancs értelmében az említett 42 500 akcsés záímettel Boszniától a Dunáig terjedően kapudánná neveztetett ki...”

Nemcsak a boszniai bég előterjesztése és a szerémi birtoktest mutatja, hogy ennek a bégnek nincs köze a budai székhelyű parancsnoksághoz: 1586-ban szávai kapudánná neveztek ki egy Egridirlü Ali nevű záímot, javadalmát pedig a szegedi szandzsák bácsi náhijéjában jelölték ki (többségében a Duna mentén). Az irat előbbi forrásunk szóhasználatával megegyezően nevezi meg elődjét, Mehmedet, aki „Boszniának a Duna folyóig terjedően kapudánja” volt, majd szerémi alajbéggé léptették előre.⁹⁰ A forrás arra is rámutat, hogy a szávai kapudán jogköre a Duna szerémségi szakaszáig terjedt, és a ranglét-rán a következő fokozat az alajbégség volt.

Egy 1587-ben kiállított *tezkere* részletes betekintést enged a budai kapudánság igazgatásában bekövetkezett fejleményekbe, melyek az intézmény hanyatlásának előidézői voltak.⁹¹ Ekkor egy Besír nevű budai kapudán méltatlanul alacsony jövedelmét próbálták rendezni. Kalajlikoz Ali budai pasa levelében előadta, hogy azelőtt létezett egy, a budai kapudánság számára elkülönített idzsmállu záímet (azaz a timár-defterben erre a célra kiosztott záímet), amely mindig annak adatott, akit éppen kapudánná neveztek ki. Amikor viszont Ferhád – aki 72 000 akcsés záímettel bírt a szegedi és a budai szandzsákokban – utódja kineveztetett (egy bizonyos Mehmed), akkor Ferhád valahogy visszatartotta magának a záímetet. Így most Besírnek csak egy 25 000 akcsés pécsi záímetje van, ami a feladata ellátásához nem elégséges. A pasa indítványozza, hogy Besír a korábbi kapudánok záímetjét kaphassa meg. Az erre vonatkozó parancs 1583 májusában bocsátott ki – tehát ekkor Besír tölthette be a tisztet –, de csak 1587-ben teljesítették a pasa kérését a Por-

86 BOA TT.d 590. 14.

87 ÖNB Mxt 559. 139.

88 *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 733.

89 Szokollu Ferhád 1573-tól 1588-ig volt Bosznia szandzsákbégje, utána budai pasa lett.

90 BOA DFE RZ.d 107. 489–490. Vö. DFE RZ.d 93. 206. A szávai kapudánként szolgáló Iszkender bég fia Mehmedet szerémi alajbégnak nevezik ki, mivel az előző alajbég, aki Tur Ali bég fia Mehmed volt, meghalt.

91 BOA DFE RZ.d 93. 352–353.

tán, és állítottak ki tezkerét a birtokáról, ami bár 25 000 akce értékben pécsi településekből állt, de jogosulttá vált 72 000 akce értékű javadalomra. Ezt követően egy másik budai pasa, Frenk Júszuf is közbenjárt érdekében: szerinte Besír korábban a szultáni háremben szolgált, és nemcsak bátor és igyekvő, de az érintett vidék ügyeiben igen jártas személy, ennek ellenére időközben másoknak adták a kapudáni posztot. A pasa kéri Besír kapudáni kinevezésének újbóli megerősítését 1587 júliusában.⁹²

Az irat alapján értelmezhetők az alábbi, Besírral időben részben ellentmondó kinevezések: 1587. február 3-án – egyértelműen fogalmazva – „a Duna folyó kapudánsága” (*kapudanlık-i nehr-i Tuna*) élére Ali pasa nagyvezír egy szerémi záimot, Haszánt nevezte ki.⁹³ A tisztségváltás oka sem marad rejtve, a korábbi kapudán Musztafa meghalt. Érthető a nagyvezír közbenjárása, hiszen a pasák jelöltje ekkor Besír volt. A kapudáni tisztség nyilván az udvari klikkek marakodásának tárgya lehetett, és mindegyik fél a saját emberét igyekezett kedvező helyzetbe hozni.

1589-ben egy magát esztergomi kapudánnak nevező Abdurrahmán aga a Portához folyamodott azzal a kéréssel, hogy a budai dunai kapudán, Haszán kethüdá saját elhatározásából lemondott (*feragat*),⁹⁴ ezért a megüresedett tisztséget adják neki (Besír létéről itt sem esik szó).⁹⁵ Bár semmit sem tudunk Abdurrahmán családi hátteréről, egy befolyásos személyiség mégis előbukkan: Medina sejkje Musztafa (*Medine-i münevverede şeyhü'l-harem olan Mustafa*) szükségét érezte, hogy levelet írjon a Portára és Abdurrahmán fia számára ezer akcsés emelést indítványozzon azzal a nyomós indokkal, hogy a nevezett személy „hasznos” ember.⁹⁶

1595-ben egy Haszán kethüdá, akit budai kapudánnak nevez a *tezkeré*, tanúskodik egy szpáhi birtokügyében.⁹⁷ Nem zárható ki, hogy azonos az előbbi Haszánnal, hiszen őt Abdurrahmán tezkeréje is kethüdának nevezte. Eszerint ismét visszatérhetett.

Mindenesetre a következő évben már nem ő töltötte be a tisztséget: Esztergom kormányzójává Ahmed pasa budai beglerbég a szandzsák korábbi kapudánját, Dávudot nevezte ki 1596. december 1-én.⁹⁸ A megfogalmazás alapján őt előbb esztergomi kapudánnak gondoltam, de utódja kinevezési irata egyértelműen budainak mondja: még november végén Mehmed bin Ali veszi át a budai kapudánságot Dávudtól. Egyszerű szécsényi timár-birtokosként annak köszönhette felemelkedését, hogy egy 41 000 akcsés javadalmat élvező záim Esztergom mindkét ostrománál távol maradt, és a Porta most szembefordulva ezzel az elterjedt gyakorlattal, kifejezetten a határvidéken vitézkedő katonáknak juttatja a szolgálat alól kibújó katonák birtokait („a Boldogságos Portáról több alkalommal nemes parancsok érkeztek, hogy a határvidéken ténylegesen jelen lévők számára adasanak”) [„bilfiil serhadd hidmetinde mevcud olanlara verilmek için der-i devletden

92 BOA DFE RZ.d 93. 353.

93 BOA RSK.d 1466. 5.

94 A lemondás intézményére lásd Fodor Pál: A Peculiar Ottoman Institution: *Feragat* (Renunciation). *Archivum Ottomanicum* 40 (2023) 13–24.

95 BOA DFE RZ.d 107. 716–717.

96 BOA DFE RZ.d 107. 717.

97 BOA MAD 15567. 215

98 BOA A.RSK.d 1474. 183.

bi'd-defaat evamir-i şerif varid olmagın”]. Az elvett birtokhoz hozzácsatoltak egy 31 000 akcsés „defteren kívüli”, azaz hódolatlan birtoktestet, mely a Vág folyó közelében volt, és azzal a feltétellel kapta meg az új kapudán, hogy népesítse be, s ezáltal virágoztassa fel ezeket.⁹⁹ Az irat utal arra, hogy elődei közül Besírnek 72 000 akcsés javadalma volt, és az újdonsült parancsnoknak is ez jár.

A 16. század kapudánjainak áttekintését egy kinevezéssel zárjuk, ami arról árulkodik, hogy a század végén már egészen más formában működött a kapudáni szervezetet. 1598. február 9-én „a nevezett kapudánság a szécsényi bég tisztségével együtt 100 000 akcse száljáné fizettséggel a budai gönüllük korábbi agájának, Musztafának adassék” – szól a bejegyzés.¹⁰⁰ Musztafa tehát a kapudánság történetében korábban is szerepet játszó szécsényi szandzsák kormányzójaként felügyelte a hadiflottát, azonban nem javadalombirtokot kapott ezért, hanem éves fizetést (*salyane*). A Porta mindenesetre jól járt, hiszen két tisztséget látott el Musztafa, szandzsákbéghez méltatlanul alacsony fizetésgért.

Következtetések a kapudánság igazgatástörténetéhez

Kezdetben a hódításoknál főszerepet játszó zsákmányszerző határbégek és leszármazottjaikat látjuk kapudáni pozícióban, egészen az 1560-as évekig. Mehmed kapudán apja, Murád bég a Boszniát hódító Hüszrev bég kíséretéhez tartozott, majd klisszai és pozsegai kormányzó lett. Derja bég szintén a hódításokban tűnt ki. Egy másik Mehmedünk apja, Halil bég azonos azzal a Csandarlizáde Halillal, aki budai defterdár volt, és a vilájet szandzsákjainak első összeírását végezte el 1546-ban, később pedig a határ menti viták esetében sokat hivatkoztak az általa készített defterekre. A kapudánság korai időszakában hárman is a budai pasák fiai közül kerültek ki (Báli két fia, illetve Tojgún fia). Nemcsak arra következtethetünk, hogy Báli pasa a fia számára kreálta a tisztséget, hanem hogy hosszabb távon olyan posztnak tekintették a budai kapudánságot, amely a mindenkori pasák fiának a jussa. Az Oszmán Birodalom történetében meghatározó a „politikai családok”, érdekszövetségek szerepe, melynek tagjai minden lehetséges eszközzel elősegítették egymást az előrelépésben, különböző tisztségek megszerzésében, és az anyagi gyarapodásban. Dervis egy ilyen érdekcsoport központi figurájaként van jelen a kapudánság korai történetében, ő mozgatta a szálakat Derja bég, és természetesen a testvére, Mehmed pozícióba juttatása érdekében, de még a későbbi kapudánok közül Ferruh is Dervis oldalán bukkant fel, annak vajdája, más szóval kethüdájaként. A kapudánság presztízse éppen Dervis eltűnését követően (1561-től hallgatnak róla forrásaink) változhatott meg: a beglerbégek leszármazottai helyett különböző szandzsákok záimjai közül kerülnek ki a kapudánok, utolsó bégünk pedig egyszerű gönüllő agaként a várórség köréből emelkedett fel.

99 ÖNB Mxt 594. [1156., 1343. kép.]

100 BOA KK.d 254. 44. Egy későbbi indítványa is ismert, melyben 1599 januárjában egy szerémi azab agát terjesztett fel. BOA DFE RZ.d 258. 147.

Ezt a hanyatlást tükrözi a javadalmazásukra kialakított birtoktest sorsa is. A kapudáni javadalom kezdetben egy gondosan kigondolt, a vilájet központja környezetében, a pesti náhijében koncentrálnak birtoktest volt, amely egy kezdő bégi fizetés (többnyire 200 000 akcse) közel felét tette ki. Még a 17. században is a 100 000 akcsés jövedelemmel rendelkező személy igen vagyonosnak számított.¹⁰¹ Az első budai kapudánok 80-90 ezer akcse körüli fizetése tehát kifejezetten jónak mondható, később azonban azt figyelhetjük meg, hogy értéke erősen lecsökkent. Dervis javadalmát nem ismerjük, annyi azonban bizonyos, hogy 1542-ben még nem tudták volna helyben biztosítani számára a javadalmát. A budai vilájet területe nincs összeírva, és hászok, ziámetek, timárok formájában felosztva. Derja lehetett az első, aki a Halil bég nevéhez köthető első hódoltsági összeírás-sorozat (1546) után megkapta a kapudáni ziámetet, amit éppen az ő korábbi jövedelme alapján alakítottak ki. Ez pedig már 1542-ben Aladzsa Hiszárban is jelentékeny volt, köszönhetően annak a bátor cselekedetnek, hogy Derja és társai a perzsa uralkodóval fordultak szembe, és álltak át Szülejmán oldalára. A javadalom nagysága lényegében állandó maradt 1561-ig, és összetételén is csak kisebb változtatásokat látunk, összefüggésben azzal, hogy a kinevezettek többnyire pasák fiai voltak, a már említett kivétellel, Murád bég fiával, aki származása révén szintén a hódításokban élenjáró zsákmányszerző bégek elitjéhez tartozott. A hatvanas években azonban éles váltás történhetett a javadalom kiadása tekintetében, párhuzamosan a kapudánság presztízsének említett hanyatlásával: Halil fia a korábbi temesvári ziámetjét birtokolja tovább, ennek értéke pedig csak harmada a budai kapudánokat korábban megillető összegnek. Az így keletkezett hiányt sem a Porta rendezte, hanem Halil oldotta meg, kösztendili birtokainak átengedésével. Az még érthető, hogy egy bégfi – még a hiány rendezése után is – harmadával kevesebbet kap, mint a pasák ivadékai, de őt követően már csak 35 000 akcse körül állandósul a fizetés – legalábbis az a része, amiről tudunk –, és megszűnik a javadalomnak a vilájet központjához kötődése (pozsegai, zombori birtokok). Valószínű, hogy nem egy szandzsákban adták ki a teljes járandóságot, vagy pedig a kapudáni szolgálattal kapcsolatos valamilyen jövedelmet (például átkelési illeték a hajóhidaknál) átengedtek részükre.

Csak Besír tezkerejéből válik világossá, hogy Ferhád, de talán már valamelyik elődje is, megtartották a kapudáni ziámetet következő tisztségükben, és a Porta 1587-ben kísérletet tesz a régi gyakorlat visszaállítására és a kapudánok anyagi hátterének rendezésére. Ennek eredményességét megkérdőjelezi 1589-ben Abdurrahman tezkereje: csak 25 540 akcsés korábbi esztergomi ziámetje megtartásával kapta meg a posztot, amihez magyarul hozzátették, hogy a lemondott elődjének nincsen meg a berátja (a javadalmáról),¹⁰² ezért „később 80 000-rel adassék” (*badehu seksen bin ile verile*). Az, hogy Abdurrahmán valaha hozzájutott-e a jogosult javadalmához, nem ismert, de felettébb kétséges.

101 I. Metin Kunt: *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650*. New York, 1983. 52.; Fodor Pál: Ké legyen Pankota (1565)? Érdekcsoportok és érdekérvényesítés az oszmán hatalmi elitben a 16. század közepén. *Századok* 132 (1998) 826.

102 Az említett elődjének, Haszán kethüdának azért nem volt berátja, mert egy szabályosan kinevezett kapudánal, Besírral szemben juttatta pozícióhoz egy érdekcsoport, anélkül hogy a Porta Besírt leváltotta volna.

Érdemes a dunai kapudáni jövedelmet összehasonlítani a második legjelentősebb hazai folyón, a Tiszán szolgáló parancsnokokéval. Ali tiszai kapudán 1556-ban alig több, mint 23 000 akcsés ziámettel rendelkezett,¹⁰³ azonban félrevezető lenne, ha ez alapján úgy vélnénk, hogy fizetése a vele egy időben szolgáló dunai kapudánokénak nagyjából a negyede volt. Mindig érdemes források során áttekinteni egy-egy tisztviselő sorsát. 1558-ból Ali kapudán teljes birtokát ismerjük, mely 50 842 akcsét tett ki, és ennek összetevői között fedezhetjük fel az említett 23 000 akcsés temesvári részt.¹⁰⁴ Több mint egy évtized elteltével hasonló összeggel gazdálkodhatott Báli csanádi bég fia: a Mahmúd névre hallgató tiszai kapudán fizetése 48 987 akcsét tett ki.¹⁰⁵ A számok alapján a tiszai kapudánok jövedelme a budai kapudáni ziámetnek valamivel több, mint a felét tette ki, kifejezve, hogy rang tekintetében jóval az előbbi alatt állt.

A kapudánok további pályáját követve azt látjuk, hogy kezdetben egyenes út vezetett a szandzsákbégségig, esetleg egy budai defter kethüdái állás közbeiktatásával, de később sem volt elzárva az előrelépés lehetősége: heten közvetlenül kormányzóként folytatták karrierjüket, Tojgún pasa fia pedig a szokásos defter kethüdái állás után emelkedett kormányzóvá. A többiek sorsáról nincs információnk. Míg a kapudánság történetének elején új, vagy röviddel előbb felállított szandzsákokat bíztak rájuk (Koppány, illetve Szeged), később inkább a központtal szomszédos kisebb határszandzsákok (Nógrád, Szécsény) bégeiként bukkannak fel az egykori kapudánok. A kapudánság presztízsének hanyatlását mutatja – a tárgyalt javadalomcsökkenés és a kapudáni állással járó ziámet eltűnése mellett –, hogy mintegy negyven éven át egyetlen pasa fia sem bukkan fel e tisztségben. Ezzel párhuzamosan a bégi cím is eltűnik nevük mellől – agával, kethüdával találkozunk –, sőt arra is látunk példát, hogy valaki szolgálati ideje után záim marad (Ferhád).

A budai kapudán által felügyelt terület meghatározásakor frissíteniünk kell a szakirodalom tudását. Uzunçarşılı még úgy vélte, hogy a magyar területek bekebelezése után a Duna ellenőrzését a törökök két részre osztották: az első szakasz Budától Vidinig terjedt, a második Vidintől a Fekete-tengerig.¹⁰⁶ A kisebb folyók kapudánjai ezek alá voltak besosztva. E racionális megállapítást nem erősítik meg a forrásaink, közös akcióban – alárendelve a budai főkapudánnak – nem látjuk folyami kapudánjainkat. A budai flottaparancsnok kezdetben az oszmán–Habsburg határvidéktől a Szerémségig, a belgrádi sajkások által ellenőrzött szakaszig, majd a mohácsi kapudánság létrejöttével a Mohácsi-szigetig tarthatta ellenőrzése alatt a folyót, ha egyáltalán voltak pontosan meghatározott határok. A helyzet ennél összetettebbnek tűnik: egy-egy folyószakasz védelmén és ellenőrzésén túl a Porta távolabb is bevetette a hódoltsági flottaparancsnokokat. A mohácsi Haszán kapudánt 1572-ben a klisszai szandzsák végvidékén találjuk: ekkor a Zadra [Zára] várából Dimon(?) várára rontó hitetlenekkel szemben tanúsított vitézségéért, valamint a trogiriakkal vívott csatáért jutalmazták;¹⁰⁷ a gradiskai, másként szávai kapudánt, Sánta Ibrahimot

103 BOA TT.d 298. 18.

104 BOA DFE RZ.d 11. 731.

105 BOA DFE RZ.d 25. 647.

106 İsmail Hakkı Uzunçarşılı: *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*. Ankara, 1984. 403.

107 ÖNB Mxt 571. [1326. kęp]; BOA DFE RZ.d 42. 381.

pedig Szegedről vezényelték a sziszeki csatába 1593-ban, ezért Szakály és mások is szege-di bégnek hitték.¹⁰⁸ Az, hogy mit kereshetett a Tisza mentén, ugyanolyan rejtély, mint a mohácsi kapudán dalmáciai küldetése. Az általunk követett módszer – az archontológiai adatok összegyűjtése, a parancsnokok családi hátterének, tevékenységüknek a feltárása – a kisebb hódoltsági folyók kapudánságai esetében is alkalmazható, s reményeink szerint hasonló vizsgálatokra fog ösztönözni.

108 Részletesen kifejtve Fóti: Szeged 16. századi szandzsákbégjei.

Függelék

A 16. század dunai kapudánjai

Kapudán neve	Előző posztja	Szolgálati ideje kapudánként	Következő posztja
Dervis b. Báli pasa	szendrői záim	1542–1543 elejéig?	szegedi bég
Szinán aga	főkincstárnok	1543 nyara	
Musztafa		1546 előtt?	
Derja	Aladzsa hiszári záim	1550. augusztus 13-ig	koppányi bég
Mehmed bég b. Murád bég	pozsegai záim ¹⁰⁹	1550. augusztus 13. – 1552. szeptember 9–19.	koppányi bég
Mehmed b. Báli pasa	szendrői záim	1552. szeptember 9–19. – 1554. augusztus 19.	defter kethüdá
Ahmed b. Tojgún pasa	köszvendili záim	1554. augusztus 19. – 1559. február	defter kethüdá
Mehmed b. Báli pasa	budai defter kethüdá	1559. február –1561. március 31.	szekcsői bég
Ahmed		?	nógrádi bég
Mehmed b. Halil bég	temesvári záim	– 1567. június 28– július 7.	temesvári záim
Ferruh	pozsegai záim	1567. június 28 – július 7. ¹¹⁰ – 1571. november 4.	szécsényi bég
Ferhád	nógrádi záim	1577–1580?	budai záim
Mehmed		[Ferhád után]	
Besír	pécsi záim	1583. május	
Musztafa		– 1587. február 3-ig	
Haszán kethüdá	szerémi záim	1587. február 3. –1589 eleje	
Besír	pécsi záim	1587. július (megerősítés)	
Abdurrahmán aga	Esztergom kapudánja	1589. július –	
Haszán kethüdá	budai kapudán	1595	
Dávud		– 1596. november 1–10-ig	esztergomi bég
Mehmed b. Ali	szécsényi szpáhi	1596. november 1–10. –	
Musztafa	budai gönüllü aga	1598. február 9. –	

109 Dávid–Fodor: *Az ország ügye*, 242.110 Azaz a hónap utolsó harmadát (*evahir*) adja meg az irat.

CONTENTS

STUDIES

József Csermelyi The False Charter of Bishop János Gosztonyi?	189
Miklós Fóti The Danube Captaincy of the <i>Vilayet</i> of Buda in the 16th Century	201
Éva Sz. Simon The Birth of a Borders <i>Sancak</i> – Szigetvár. The Logic of the Development of the Ottoman Civil and Military Administration through the Example of the Donations of the Szigetvár <i>Sancak</i>	221
Sándor Gebei The Enactment of the <i>Pragmatica Sanctio</i> in the Principality of Transylvania	243
Ana Biočić Church and State in 19 th Century Croatia	261
Vilmos Erős History, Philosophy and Anti-Semitism. The 19 th Century's Intellectual History of Elemér Mályusz. Source Publication and Interpretation	273
Ferenc Neuspiller Natural Gas or Sanctions? Italian–Soviet Relations during the Little Cold War	293

IN MEMORIAM

Zoltán Kaposi István Orosz (1935–2024)	315
---	-----

E számunk szerzői

Ana Biočić, segédprofesszor, Sveučilište u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet [Zágrábi Egyetem, Katolikus Teológiai Kar] ● Csermelyi József, levéltáros, Evangélikus Országos Levéltár ● Erős Vilmos, egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Középkori, Kora újkori Magyar Történelmi és Segédtudományi nem önálló Tanszék ● Fóti Miklós, tudományos segédmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Turkológiai osztály ● Kaposi Zoltán, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar ● Gebei Sándor, professor emeritus, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Ókori, Középkori és Kora Újkori Történelmi Tanszék ● Neuspiller Ferenc, történész ● Sz. Simon Éva, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

(HUN-REN BTK TTI = HUN-REN [Magyar Kutatási Hálózat] Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbetítő postahivatalnál.

**HUN
REN**

**BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET**

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

